

O‘zbekiston Respublikasi

Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

XORIJIY FILOLOGIYA

til • adabiyot • ta’lim

ilmiy–uslubiy jurnal

Samarqand

1(82)/ 2022

**Ministry of Higher and Secondary Special
Education of the Republic of Uzbekistan**

SAMARKAND STATE INSTITUTE OF FOREIGN LANGUAGES

FOREIGN PHILOLOGY

Language • Literature • Education

Scientific-methodology journal

Samarkand

БАДИЙ МАТНДА ТАГМАЪНОНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ИФОДА УСУЛЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

*Шукуров Уктам Баходирович,
СамДҶТИ мустақил изланувчиси*

Калит сўзлар: ҳамкорлик, тагмаъно, пресуппозиция, композиция, индивидуал, метафорик тафаккур, бадий матн.

Таникли мантикшунос-прагматик Г.П.Грайс мулоқот самарали кечишининг муҳим шартли суҳбатдошлар бир-бирини тушуниши эканлигини қайд этган эди. Мулоқотнинг асосий тамойили ўзаро ҳамкорлик (cooperation) нуткий актнинг мулоқот мақсадига мос бўлишини таъминлаш демакдир. Олим ушбу тамойилнинг бажарилишини тўртта асосий қоидага риоя қилинишида кўради: 1) миқдор қоида, яъни нуткий акт етарли даражадаги ахборот ташувчи бўлиши керак; 2) сифат қоида; ҳақиқат маълум қилиниши шарт; 3) ахборот ўринли бўлиши керак (ўринлилиқ қоида); 4) баён қилиш (гапириш) усули қоида: фикрни аниқ, равшан баён қилиш керак (Грайс 1985). Бироқ кейинги тадқиқотларда Г.Грайс ажратган қоидалар асосан диалогик нутқ муҳитида муҳимлиги таъкидланиб, бадий дискурс учун баъзан тўғри келмаслиги аниқланди. Зотан, бадий матн инсоннинг ижодий фаолияти маҳсули бўлиб, унда маълум қилинаётган ахборот ҳақиқатга мос қилиниши шарт эмас. Бадий коммуникация воқеалар баёнида батафсилликдан қочмайди, етказилаётган ахборот референти умумлаштирилган, “қайта ишланган” воқелиқдир (Ashurova, Galiyeva 2016: 119).

Рус тилшунослигида “яширин матн” маъносини англатадиган “подтекст” тушунчаси анчадан буён қўлланиб келинмоқда (Т.И.Сильман, И.В.Арнольд, В.А.Кухаренко ва бошқалар). Ўзбек тилшуноси М.Ҳакимов “яширин матн” тушунчасини аниқ англаш ва тўғри тушуниш мақсадида “тагмаъно” атамаси билан номлашни таклиф қилади ва унинг фонопрагматик, стилопрагматик,

метафорик, индивидуал, экспрессив каби турларини ажратади (Ҳакимов 2020: 73).

Асарнинг ўқувчига таъсир кўрсатиш даражаси биргина ижодкор маҳоратига боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки ўқувчининг идрок имконияти, унинг ҳаётий тажрибаси, ижтимоий мақоми ва рухий-интеллектуал қобилиятига ҳам боғлиқ. Тагмаънони англамасдан туриб, идрокнинг тўлиқлигига эришиб бўлмайди. Тагмаъно, алоҳида когнитив-прагматик категория сифатида, матннинг мазмуний яхлитлиги ҳосил бўлишида муҳим ролни ўтайди. Тагмаънонинг асл моҳияти ва суҳбатдоши нимага ишора қилаётганини тушуниш учун тингловчи мантикий таҳлил амалларига мурожаат қилишга мажбур бўлади. Масалан, “Чўкқилар жилвасига кўпам махлиё бўлаверма, болам. У ерда кашқирлар бор” (Саид Аҳмад) нуткий актида тагмаъно яширинганини сезиш учун метафорик тафаккур амаллари натижасини аниқлаш лозим. М.Ҳакимов М.Ғазиевлар таҳлилича, ушбу матнда қуйидаги мазмун назарда тутилган: “Мирвали тадбиркор, мард, танти, тинимсиз давлат, халқ манфаатини ўйловчи киши (чўкқилар жилваси, тоғлар), аммо, ана шулар остида унинг ўта мараз, давлатга, гўзалликка, соф қалбли инсонларга нисбатан қабих нияти, ёвузлик яширинган (кашқирлар бор)” (Ҳакимов, Ғазиева 2020: 94).

Маълумки, тагмаъно бадий матннинг ботиний кескинлиги ва кўпжihatлилигини таъминловчи воситалардан биридир. У турли шаклларда намоён бўлиб, кўплаб вазифаларни бажаради. Ижодкорлар ушбу воситадан комик ва трагик ҳолатларни ифодалашда бир хилда фойдаланадилар.

Тагмаъно оркали суҳбатдошларнинг вокеликка кинояли муносабати таъкидланади, шунингдек, кахрамонларнинг драматик рухияти, изтироблари ҳамда муаллифнинг ижтимоий фаоллиги тасвирланади. Балким шу сабаб, адабиётшунос ва тилшуносларнинг ушбу ходиса тадқиқига эътибори тобора кучайиб бораётгандир, бироқ, “матн ичидаги матн”нинг ҳар томонлама тавсифидан хануз анча йироқмиз. Баъзилар тагмаънони нуткий жумланинг мазмуни, мақсади ва моҳияти сифатида белгиласа (Мыркин 1976), бошқалар эса уни матн ботинини ҳосил қилув восита сифатида қарайди (Долинин 1983).

Тагмаънони пресуппозиция ҳодисаси билан тенглаштириш борасида уринишлар ҳам мавжудлигини унутмаслик керак. Дарҳақиқат, пресуппозиция ҳам матннинг мазмуний тузилишида иштирок этувчи ходиса эканлигини ва унинг ҳам кўпинча яширин ифода кўринишига эгаллигини инкор этиб бўлмайди. Пресуппозиция матнни семантик жиҳатдан мураккаблаштириши аниқ. “Бундай вақтда айрим сўз ёки грамматик шакл орқали ифодаланган пропозиция ўзининг энг ихчам шаклига эга бўлади. Сўзловчи ва тингловчи учун унинг тушунарли бўлишида пресуппозиция ёрдамга келади” (Нурмонов ва бошқалар 1992: 113). Бироқ, Н.Маҳмудов “пресуппозиция муайян гапнинг тўғри қўлланиши ва тўғри англаниши учун имкон берадиган олдиндан маълум бўлган билимлар (“фоновое знание”)нинг жами “эканлиги”ни қайд этаётиб, ушбу тушунча” контекст тушунчаси (айни тил бирлигининг лингвистик-гапнинг нолингвистик субстрати, бу гап айтилаётган шароит қабилар)ни ўз ичига олишини таъкидлайди (Маҳмудов 1986: 30).

Пресуппозиция ва тагмаъно ифода усулларига нисбатан қанчалик бири-биридан фарқ қилишига қарамасдан, ҳар ҳолда уларнинг матн когерентлигини таъминлашда ўзаро муносабатда бўлишини инкор этиб бўлмайди. Мисол

тариқасида қуйидаги матн парчасини олайлик:

Бугун борга ўхшайди,
Етимлар бунча қакшайди?
Бозордан қанд опкелувчи
Отагинаси йўққа ўхшайди
(Тилқайрама).

Бу ерда тагмаъно пресуппозиция таъсирида ҳосил бўлган: бозор кунлари одатда қишлоқда яшовчи эркаклар бозорга тушиб, харид қилишади ва болаларига ширинликлар олиб келадилар. Бундай ҳаётий билим (пресуппозиция) таъсирида туғиладиган мазмун тилқайрамани эшитган боланинг отасидан ажралиб қолишидан кўркишадилар. (Қиёсланг: “Шунисини эшитганимда, юрагим “жиғ-ғ” этиб кетарди доим. Дадам ўлиб қолмасайди, деб кўркишни бошлардим... Яхши кўргандан яхши кўрардим дадагинамни”. Анвар Обиджон. Оддий айрилиқ ҳақидаги эртақ, 11-бет).

Тагмаънони аниқлаш муаммоси асарнинг композиция тузилиши билан мустаҳкам алоқада. Бунда матн тузилишини таъминловчи бирликлар ва матннинг мавзуий занжирини ҳосил қилувчи сўзлар қатори муаллиф ҳис-туйғулари, тафаккур кечимига ишора қилувчи белгиларга айланади. Шу аснода, тагмаънони “матннинг ботиний структурасида мавжуд бўлган ва алоҳида бирликлар маъноларининг зоҳирий қатламида кенгайиши ҳисобидан яширин ахборот” қабилда тавсифланишини тўғри қабул қилмоқ даркор (Мыркин 1976: 91). Тагмаънони идрок этишда муаллиф ва ўқувчининг умумий билимларига асосланган яширин контекстнинг ўрни алоҳида.

Адабиётшунос олима таъкидлаганидек, “бошидан охиригача содда ва қисқа ички нутқ, ўй-мулоҳазалар асосига қурилган ҳикоя ғоясини англаш учун китобхон нафакат ўқиши, балки ўқиши керак” (Саттарова 2014: 21). Акс ҳолда, ҳикоянинг якунида айтилганидек ҳар қандай киши “ғалати ўрмоннинг чуқур-чуқурларига яшириб қўйилган маънолар қаршисида лолу хайрон, музтар - музтар” бўлиб қолавериши муқаррар.

Адабиётлар

1. Ashurova D.U., Galiyeva M.R. Text Linguistics. - T.: Turon - Iqbol, 2016. - 324 p.
2. Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. - М.: Прогресс, 1985.
3. Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания // Вопросы языкознания, 1983. № 6. - С. 37.
4. Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986. № 6.
5. Мыркин В.Я. Текст, подтекст и контекст // Вопросы языкознания, 1976. № 2. - С. 88-93.
6. Нурмонов А., Махмудов Н ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Т.: Ўқитувчи, 1992.
7. Сатторова Г. Тафаккур уйғунлиги // Ёшлик, 2014. 12-сон. - Б. 20-21.
8. Сильман Т.И. Подтекст как лингвистическое явление // Филологические науки, 1969. № 1. - С. 84-89.
9. Ҳақимов М., Газиева М. Прагмалингвистика асослари. - Фарғона: Classic, 420 б.
10. Анвар Обиджон. Оддий айрилик хақида эртак // Ёшлик, 2014. 12-сон. - Б. 10-17.

Shukurov U. The formation of the tag in the literary text and the specificity of the methods of expression. This article seeks to justify the need for a systematic study of the effective course of linguistic communication in pragmalinguistics.

Шукуров У. Формирование тега в художественном тексте и специфика способов выражения. В данной статье ставится задача обосновать необходимость системного изучения эффективного хода языкового общения в прагмалингвистике.